

Szakál Anna

Rețeaua de culegători din jurul lui Kriza János¹

Lucrarea lui Kriza János, intitulată *Vadrózsák. Székely Népköltési Gyűjtemény* [„Trandafiri sălbatici. Culegere de folclor secuiesc”], apărută la Cluj în 1863, este o amplă culegere regională de folclor literar din Ținutul Secuiesc, alcătuită mai ales din materiale provenite din sate cu populație preponderent unitariană. Volumul reunește 36 de balade, 20 de basme populare, 116 ghicitori, peste 500 de cântece populare, precum și numeroase strigături de joc, zicători și proverbe. Culegerea este însoțită de un glosar regional și de un studiu dialectologic, elemente care atestă și preocupările lingvistice ale lui Kriza. *Vadrózsák* a fost prima culegere regională maghiară cu o asemenea diversitate de genuri și, totodată, prima publicație apărută în Transilvania care prezenta texte folclorice maghiare culese în acest spațiu.

La apariția volumului, Kriza János avea deja, probabil, o concepție bine conturată asupra culegerii, îngrijirii și publicării materialelor folclorice, formată de-a lungul mai multor decenii. Dacă anul 1863 nu poate fi considerat punctul de plecare al culegerilor de folclor literar din Transilvania, nici apelul la subscripție, databil probabil în 1842 sau 1843,² nu poate fi privit ca atare. Faptul că, la începutul anilor 1840, Kriza căuta deja subscriitori pentru un caiet al culegerii pregătit pentru publicare arată că preocuparea pentru culegerea, consemnarea și publicarea textelor folclorice trebuie să fi început mult mai devreme. În cele ce urmează, îmi propun să sintetizez datele disponibile despre rețeaua de culegători din jurul lui Kriza János și să indic direcțiile în care cercetarea poate fi extinsă pentru a identifica formele timpurii ale interesului pentru folclorul literar în Transilvania, asociate cu culegerea și consemnarea textelor.

Viața și activitatea lui Kriza János

Kriza János s-a născut în 1811, la Aita Mare, într-o familie unitariană. Pe linie paternă, provenea dintr-o familie de mineri din Rimetea. În urma unui accident suferit în copilărie, care îi făcuse un braț inapt pentru muncă, tatăl său a fost primul din familie care și-a continuat studiile, devenind astfel și primul preot unitarian al familiei. Kriza Ferenc a slujit la Aita Mare între 1811 și 1855. Familia număra nouă copii, dintre care numai János și fratele

¹ Această lucrare a fost realizată cu sprijinul financiar oferit în cadrul Bursei de Cercetare János Bolyai.

² Kriza János menționează apelul la subscripție în autobiografia sa, datându-l în 1842, în timp ce într-un alt loc indică anul 1843. Textul propriu-zis al apelului nu a putut fi identificat până în prezent.

său mai mic, Sándor, și-au continuat studiile. După moartea tatălui lor, în 1855, Sándor a devenit, la rândul său, preot la Aita Mare.

Kriza János a urmat școala la Aita Mare și la Rimetea, apoi gimnaziul unitarian din Cristuru Secuiesc.³ Din 1829 a studiat filosofia și teologia la Colegiul Unitarian din Cluj. Aici a fost apoi preceptor, precum și supraveghetor al bibliotecii profesionale, iar între 1833 și 1835 a urmat cursul de drept al Colegiului Reformat din Cluj.⁴ Aceste instituții au avut un rol esențial în formarea sa și au stat la originea multora dintre relațiile sale profesionale și personale de mai târziu. În 1835 a putut pleca la studii la Universitatea din Berlin, o posibilitate accesibilă în epocă doar unui număr restrâns de tineri unitarieni.⁵ Acest fapt arată că profesorii săi, precum și alți reprezentanți de seamă ai bisericii, îl considerau potrivit pentru a-i încredința sarcini importante în slujba Bisericii Unitariene și a culturii transilvănene.⁶

³ La acea dată, în spațiul lingvistic maghiar, unitarianismul era prezent doar în Transilvania. Cel mai vechi colegiu al confesiunii, cel din Cluj, a fost întemeiat în 1566. În perioada studiilor lui Kriza funcționau trei instituții unitariene de învățământ secundar, cele de la Cluj, Turda și Cristuru Secuiesc. Colegiul clujean oferea și posibilitatea continuării studiilor la nivel superior.

⁴ În Transilvania, studiile juridice puteau fi urmate numai la Colegiul Reformat din Cluj sau la Liceul Regal Romano-Catolic din același oraș. Niciuna dintre cele două instituții nu avea statutul unei academii de drept, deși Liceul Regal se apropia, prin modul său de funcționare, de acest tip de instituție. Pentru studii juridice de nivel superior era necesară peregrinarea fie spre centrele din Regatul Ungariei (la Trnava, Bratislava, Győr, Košice sau Oradea), fie spre centre mai îndepărtate. Juhász Réka Ibolya, *Nem katolikus diákok a királyi jogakadémiákon 1777 és 1850 között* [„Studentii necatolici la akademiile regale de drept între 1777 și 1850”], în *Gerundium*, 8, 2017, nr. 1, p. 240. Studentii transilvăneni se orientau cu precădere spre instituțiile din principat. Prezența lor la celelalte academii juridice din Ungaria era redusă, iar proporția celor veniți din Ungaria pentru a studia la Cluj era, de asemenea, scăzută. Juhász Réka Ibolya, *op. cit.*, p. 246-249. Datele disponibile sugerează că unitarienii preferau formarea juridică oferită de cealaltă confesiune protestantă. Pentru ponderea studenților unitarieni la Liceul Regal Romano-Catolic, a se vedea Juhász Réka Ibolya, *op. cit.*, p. 245.

⁵ Kriza János a plecat la studii la Universitatea din Berlin, deoarece numai pentru această destinație primise aprobarea, fără a avea posibilitatea de a alege o altă universitate. Încă din 1721, guvernul Vienei a încercat prin diverse mijloace să limiteze peregrinarea studenților protestanți. Li se solicita, de pildă, un angajament scris prin care promiteau să urmeze exclusiv o carieră ecleziastică. Odată cu restrângerea libertății de peregrinatio academica, pașapoartele puteau fi obținute numai pentru universitățile desemnate de autoritățile vieneze, iar lista acestora s-a restrâns treptat. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, destinațiile posibile pentru un tânăr protestant din Transilvania se limitau, în principiu, la Viena și la celelalte universități din Imperiu. În perioada în care se înscrie și peregrinarea lui Kriza, plecarea la studii în străinătate era deosebit de dificilă, iar între 1819 și 1846 frecventarea academiilor din străinătate era, în general, interzisă. Szabó M., Szögi L., *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849* [„Peregrini transilvăneni. Studenți transilvăneni la universitățile europene, 1701–1849”], Târgu Mureș, Mentor Kiadó, 1998, p. 10. În autobiografie, Kriza notează că în 1835 a plecat la Universitatea din Berlin pe cheltuiala ecleziei unitariene din Cluj. Aprobarea privea exclusiv această destinație. Nu îi era îngăduit să treacă prin alte centre universitare, nici măcar prin Leipzig. Kriza a rămas doi ani la Berlin, unde a audiat cursuri de teologie, filosofie și alte discipline. *Kriza János önéletírása* [„Autobiografia lui Kriza János”], Biblioteca și Centrul de Informare al Academiei Maghiare de Științe, Colecția de Manuscrise, Fond Tört. 2-r. 11.

⁶ Din cei 5.500 de peregrini transilvăneni din perioada 1521–1848, numai 178 erau unitarieni. Szabó M., *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig* [„Peregrinarea academică în străinătate a unitarienilor transilvăneni până în 1848”], în *Keresztény Magvető*, 97, 1991, nr. 2, p. 89. Numărul redus al peregrinilor unitarieni, mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea, se explică atât prin mijloacele financiare limitate ale Bisericii Unitariene în raport cu celelalte confesiuni maghiare din Transilvania, cât și prin numărul mic al unitarienilor din Europa Occidentală. În aceste condiții, nici acolo nu existau comunități în măsură să sprijine

Kriza s-a întors în Transilvania în 1837 și, după ce s-a refăcut din boala dobândită în timpul șederii la Berlin, a preluat însemnata parohie din Cluj. Din 1840 a activat ca profesor suplinitor la Colegiul Unitarian din Cluj, iar din 1845 ca profesor titular. A îndeplinit totodată funcția de notar ecleziastic. Din 1842 a redactat una dintre rubricile cotidianului *Erdélyi Híradó*. Împreună cu prietenul său Szentiváni Mihály, a editat almanahul colegiului unitarian, intitulat *Remény*, care cuprindea creații beletristice. Apariția primului volum, în 1839, a fost primită elogios de Toldy Ferenc, influent critic literar. În recenzia sa, acesta l-a caracterizat pe Kriza János drept „un nou talent poetic de mare promisiune”.⁷ Doi ani mai târziu, în 1841, drept recunoaștere a activității sale poetice, Kriza a fost ales, la recomandarea lui Toldy Ferenc și a lui Vörösmarty Mihály,⁸ membru corespondent al Academiei Maghiare de Științe.⁹ În creația sa de inspirație populară, cele mai cunoscute și mai importante rămân cântecele de oaste, precum *Erdővidék az én hazám* [„Erdővidék este patria mea”], a căror largă răspândire reiese și din faptul că multe au intrat ulterior în circulație folclorică.¹⁰ În 1861, la inițiativa colegului său, profesorul Nagy Lajos, cei doi au întemeiat prima revistă unitariană, sub titlul *Keresztény Magvető*.

În același an, după o întrerupere de nouă ani, Biserica Unitariană și-a putut alege din nou episcopul. În această funcție a fost ales Kriza János, parohul din Cluj.¹¹ Kriza a deținut demnitatea episcopală până la sfârșitul vieții. În 1875 a murit pe neașteptate, în urma unei pneumonii.

studiile universitare ale coreligionarilor transilvăneni, de pildă prin acordarea unor burse sau prin alte forme similare de sprijin. Szabó M., Szögi L., *op. cit.*, p. 9-17. Legăturile cu unitarienii englezi s-au stabilit abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Studenții au început atunci să plece mai ales la Londra, apoi la Oxford, după mutarea New Manchester College. A se vedea Kovács S., *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században* [„Relații unitariene anglo-maghiare în secolul al XIX-lea”], Cluj, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011. În consecință, dintre unitarienii care au peregrinat cu sprijinul bisericii, numai șapte au ajuns la universități din străinătate între 1802 și 1841, interval în care se înscrie și peregrinarea lui Kriza. Patru dintre aceștia au devenit ulterior episcopi sau locuitori de episcop.

⁷ Antal Á., *Kriza János költészete* [„Poezia lui Kriza János”], în Antal Á., Faragó J., Szabó T. A., *Kriza János*, Cluj, Editura Dacia, 1971, p. 46.

⁸ Vörösmarty Mihály (1800–1855) a fost unul dintre cei mai importanți poeți și scriitori maghiari ai epocii. S-a impus în viața literară prin epopeea *Zalán futása* [„Fuga lui Zalán”], publicată în 1825, având ca subiect cucerirea patriei. Poemul *Szózat* [„Chemare”] (1837) este considerat și astăzi al doilea imn al maghiarilor. În 1836, împreună cu alți nouă membri, a întemeiat Societatea Kisfaludy, cea mai importantă societate literară maghiară a epocii, care a funcționat până în 1952.

⁹ În noiembrie 1825, la Dieta de la Bratislava (Pozsony), contele Széchenyi István a oferit venitul moșiilor sale pe un an, în valoare de 60.000 de forinți, pentru întemeierea societății precursora a Academiei Maghiare de Științe. Aceasta și-a început oficial activitatea în 1830, iar prima adunare generală a avut loc în februarie 1831. Din 1840, a purtat numele de Academia Maghiară de Științe.

¹⁰ Antal Á., *op. cit.*, p. 37.

¹¹ În contextul represiunii de după revoluția și războiul de independență din 1848–1849 și al centralizării imperiale, absolutismul austriac a urmărit să desființeze autonomia bisericilor istorice maghiare, în special a celor protestante. După moartea neașteptată a lui Aranyosrákosi Székely Sándor, în 1852, guvernul vienez a împiedicat timp de nouă ani alegerea succesorului său. În acest interval, Székely Mózes a îndeplinit funcția de locuitor episcopal. În 1861, odată cu atenuarea represiunii, sinodul electoral a putut fi convocat din nou, iar unitarienii l-au ales episcop pe Kriza János, nu pe Székely Mózes.

Pregătirea volumului *Vadrózsák* și cercul de culegători

Cea mai veche mărturie cunoscută despre pregătirea pentru tipar a volumului de folclor literar *Vadrózsák*, apărut la Cluj în 1863, la tipografia lui Stein János, pare să fi fost un apel la subscripție lansat la sfârșitul anului 1842 sau la începutul lui 1843. Nu s-a păstrat niciun exemplar al acestuia. Cel mai probabil, a circulat ca imprimat separat, anexat unui jurnal transilvănean, pesemne *Erdélyi Híradó* sau una dintre suplimentele sale. Este posibil ca prin intermediul acestui apel proiectul lui Kriza János să fi devenit cunoscut unui public mai larg din Transilvania. În mai 1843, intenția sa de publicare a fost semnalată și într-o revistă din Pesta, *Honderü*.¹² S-au păstrat, de asemenea, două recipise de subscripție din iunie și septembrie 1843, semnate de prenumerați.¹³ Din acestea reiese că Kriza se sprijinea în primul rând pe culegerile preotului unitarian Ürmösi Sándor. Tot ele arată ce genuri avea în vedere în jurul anului 1843:

„Înștiințare. Cuprinsul lui »Vadrózsa«: Căntece populare, legende, proverbe, ghicitori istețe, expresiuni și fraze secuiești osebite și caracteristice, pe scurt: tot ceea ce a crescut ca o roză sălbatică în lumea simțămintelor secuiești, tot ceea ce a răsarit în firescul său neștiut din inima poporului și răsună din gură în gură, surprinzând uneori cu un farmec neobișnuit iubitorul caracterului popular și al naturii simple. Datorită silinței neobosite a câtorva tineri prieteni din Ținutul Secuiesc, mai cu seamă a domnului Ürmösi Sándor, pot pune încă din acest an în mâinile subscriitorilor mei prima floare a lui »Vadrózsa«. Editarea mai multor caiete depinde de sprijinul binevoitor. Kriza János”.¹⁴

În ianuarie 1844, în paginile periodicului clujean bilunar *Erdélyi Híradó*, Kriza le-a adresat prenumeraților săi un cuvânt de mulțumire și a prezentat din nou conturul „întreprinderii de interes național”: „Cu încredere îmi îngădui a-i îndemna pe toți cei care

¹² *Honderü* a fost o revistă literară, artistică și de modă, apărută la Pesta începând din ianuarie 1843. A fost fondată și redactată de Petrichevich Horváth Lázár, aristocrat născut la Cluj, animat de ambiții literare. Legăturile sale clujene explică, probabil, rapiditatea cu care revista din Pesta a semnalat pregătirea volumului *Vadrózsák*.

¹³ Pentru fotocopiile recipiselor, locurile lor de păstrare și prima semnalare în literatura de specialitate, a se vedea Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* [„Așa mi-au crescut până peste cap atâția trandafiri sălbatici...” Scrisori și documente pentru istoria activității lui Kriza János ca culegător de folclor literar], Cluj, Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, 2012, p. 374. Însemnarea din 29 iunie se păstrează la Serviciul Județean Covasna al Arhivelor Naționale ale României, iar cea din 16 septembrie se află în proprietate privată. Textul celei de-a doua însemnări este următorul: „Recipisă pentru 40 – patruzeci cr. m.c., pe care, pentru al 1-lea Caiet al Colecțiunii de literatură populară cu titlul »Vadrózsa«, ce are a se edita în anul de față la Cluj de către Kriza János, de la Domnul unitarian Aron Lőfi cel Tânăr i-am primit, în a 16-a zi a lunii September 1843. Pál Samu Dersi m.p.” *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

poartă la inimă dulcea limbă și literatura patriei lor să binevoiască a sprijini și a înlesni această cauză sfântă, atât prin însemnarea și trimiterea literaturii populare pe care ei înșiși sau alții le au pe buze, în sensul cel mai larg al cuvântului, până la strigătele de bucurie ale flăcăului înfierbântat de joc, precum și a obiceiurilor și moravurilor populare, cât și prin a sprijini răsărirea acestei flori simple, lipsite de podoabe”.¹⁵

În anul următor, numărul din 17 octombrie al jurnalului conservator clujean *Múlt és Jelen* a publicat o scurtă notiță care semnala apariția iminentă a culegerii și i-o atribuia lui Ürmösi: „Despre Ürmössy Sándor (în prezent preot unitarian la Vadad), autorul lucrării »A’ magyarok oláhországban« [„Maghiarii în Țara Românească”], poate nu este inutil să notez că acesta așteaptă dintr-o clipă în alta apariția, sub tipar, a culegerii sale, »Vadrózsza«.” Această știre indică faptul că, într-o anumită etapă a istoriei *Vadrózsák*, culegerea era percepută, cel puțin de o parte a publicului transilvănean, drept o inițiativă individuală a lui Ürmösi Sándor. După această mențiune, presa nu a mai oferit multă vreme informații despre pregătirea colecției *Vadrózsák*. Revoluția din 1848–1849, urmată de represalii și de regimul Bach, care a restrâns sever inițiativele culturale, a întrerupt atât activitatea de colectare, cât și pregătirile pentru tipărire. În aceste împrejurări, unitarienii nu își puteau alege episcopul, iar numeroși clerici, printre care și unii implicați în activitatea de culegere, au fost arestați, închiși sau internați. Între aceștia s-a numărat și istoricul Jakab Elek, unul dintre colaboratorii apropiați ai lui Kriza. Alții au optat pentru o atitudine de rezistență pasivă, printre ei și contele Mikó Imre, care urma să sprijine financiar, mai târziu, publicarea colecției. Tăcerea adâncă a anilor 1850 a fost accentuată de faptul că, în Transilvania, represaliile nu s-au încheiat în 1849. Așa-numitul Complot al lui Makk, pe care Kossuth Lajos încerca să îl coordoneze din exil, a reprezentat o nouă tentativă de reluare a mișcării antihabsburgice după înfrângerea revoluției. Dacă la Cluj și Turda au existat câteva nuclee active, organizarea clandestină a căpătat o amploare deosebită în Ținutul Secuiesc și a atras numeroși intelectuali începând din 1851. Printre participanți se numărau preoți reformati, unitarieni și catolici, proprietari, avocați și studenți. Conspirația a fost denunțată de o persoană infiltrată de guvernul vienez. Arestările au avut loc în anii 1852–1853, numeroși participanți fiind condamnați la ani grei de detenție, iar sentințele capitale au fost executate în 1854.¹⁶ Din această atmosferă de inerție a încercat Gyulai Pál, încă din 1853, să-l scoată pe Kriza János. Născut la Cluj, dar stabilit la Pesta,

¹⁵ Kriza J., *Figyelmeztetés a Vadrózsza iránt* [„Înștiințare privind Vadrózsza”], în *Erdélyi Híradó*, 17, 1844, nr. 9, p. 50.

¹⁶ Printre victimele represiunii din Transilvania s-au numărat mulți oameni de seamă, precum Török János, directorul Colegiului Reformat din Târgu Mureș. De asemenea, au fost afectați mai mulți membri ai familiei Gálffy, apropiați de Kriza și implicați în activitatea sa de culegere: Gálffy Mihály a fost executat, iar sora sa, Róza, soția lui Török János, a fost condamnată la o grea pedeapsă cu închisoarea.

Gyulai, critic literar de autoritate recunoscută, i-a adresat în 1853, în cinci numere ale revistei *Szépirodalmi Lapok*, scrieri prin care îl îndemna să publice materialele folclorice culese. În urma acestora, au apărut câteva extrase din viitoarea culegere în paginile aceleiași reviste.¹⁷ În aceeași perioadă, alte câteva texte din colecție au fost publicate în *Új Magyar Múzeum*, revista condusă de Toldy Ferenc și organ al Academiei de Științe,¹⁸ fără ca aceste publicări să aibă atunci o continuare.

La sfârșitul anului 1854, după aproape cinci ani de detenție și domiciliu obligatoriu, Jakab Elek a putut reveni la Cluj, unde a devenit secretarul contelui Mikó Imre.¹⁹ Într-o scrisoare din mai 1855, Kriza János îl informa pe unul dintre culegătorii săi, preot unitarian, că intenționează să publice *Vadrózsák* împreună cu Jakab Elek.²⁰ Între timp, unul dintre culegătorii lui Kriza, profesorul Nagy Lajos de la Colegiul Unitarian din Cluj, neputând să mai aștepte, a publicat în 1858, în *Kolozsvári Közlöny*, o baladă culeasă de el, pe care Erdélyi János a comentat-o elogios.²¹

Un nou impuls a venit în anii 1858–1859, când Gyulai Pál a obținut un post de profesor la Colegiul Reformat din Cluj. În februarie 1860, în cadrul ședinței științifice a Societății Muzeului Ardelean (înființată la Cluj în 1859, după un deceniu de așteptare), Gyulai a ținut o prelegere intitulată *Adalék népköltészetünkhez* [„Contribuții la folclorul nostru literar”]. În termeni ce puteau părea provocatori, acesta încerca să-l determine pe Kriza János să încheie pregătirea volumului pentru tipar. Prelegerea, în care Gyulai a inclus și fragmente din propriile culegeri, debuta astfel: „Se afirmă aproape unanim că literatura populară din Transilvania ar fi de puțină însemnătate. Această opinie nu este cu totul lipsită de temei. Tot ce a intrat până acum din Transilvania în colecțiile de tradiții populare maghiare, ori nu este nou, ori este de mică valoare. Literatura s-a înșelat mai ales asupra folclorului literar secuiesc.”²² Cuvintele tranșante ale lui Gyulai nu au rămas fără ecou, Kriza a reluat pregătirile. În 1859, și contele Mikó Imre l-a îndemnat pe Kriza să pregătească

¹⁷ Kriza J., *A székely népköltészetből I–II* [„Din folclorul literar secuiesc, I–II”], în *Szépirodalmi Lapok*, 1, 1853, nr. 34, p. 531-534; nr. 35, p. 547-550.

¹⁸ Kriza J., *Székely népmonda Atiláról és a húnokról* [„Legendă populară secuiască despre Attila și huni”], în *Új Magyar Múzeum*, 3, 1853, nr. 3, p. 175-176. Kriza J., *Még egy kis néprege* [„Încă o scurtă legendă populară”], în *Új Magyar Múzeum*, 3, 1853, nr. 3, p. 176.

¹⁹ Contele Mikó Imre (Zăbala, 1805 – Cluj, 1876) a îndeplinit funcția de guvernator al Transilvaniei (în 1861), ulterior pe cea de ministru al lucrărilor publice și al transporturilor al Ungariei (1867–1870), fiind totodată membru al Academiei Maghiare de Științe. A înființat Asociația Economică din Transilvania (în 1844), a contribuit la refacerea Colegiului Reformat din Aiud, distrus în timpul revoluției, și a inițiat înființarea Societății Muzeului Ardelean (în 1859). Datorită sprijinului acordat numeroaselor inițiative culturale transilvănene, era numit, încă din 1860, „Széchenyi al Ardealului”, prin analogie cu rolul lui Széchenyi István în Ungaria.

²⁰ Scrisoarea lui Kriza János către Péterfi Sándor. Cluj, 27 mai 1855. Szakál Anna, *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”*, op. cit., p. 70.

²¹ Sebestyén Gy., *Emlékezés Kriza Jánosra* [„În amintirea lui Kriza János”], în Kriza János, *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, vol. I, Budapest, Athenaeum, 1911, p. VIII.

volumul pentru publicare, promițând că îi va sprijini și financiar apariția.²³ Curele balneare pe care Kriza trebuia să le urmeze periodic din motive de sănătate i-au oferit, la rândul lor, prilejul de a culege noi materiale.²⁴ Alegerea sa ca episcop unitarian, la 1 iulie 1861, în sinodul de la Turda, i-a adus desigur noi sarcini, însă, după cum mărturisește el însuși, tocmai preluarea funcției i-a permis să înceapă, în sfârșit, ordonarea materialului adunat. Kriza însuși descrie aceste împrejurări în scrisoarea adresată istoricului Nagyajtai Kovács István, în aprilie 1862: „De câteva luni, îmi ocupă tot răgazul redactarea acelei colecții de literatură populară secuiască, pentru care mă pregătesc de optsprezece ani, culegând neîncetat materiale și îndemnând și pe alții să culegă. Am intenționat de mai multe ori să o public, însă, pe de o parte, multele mele necazuri nu mi-au lăsat timp îndestulător pentru o muncă atât de migăloasă precum pregătirea ei pentru tipar, pe de altă parte, nu socoteam încă îndestulător materialul strâns, la care se adăuga și împrejurarea că nu prea se ivea vreun editor care să se ofere a-mi răsplăti cât de cât osteneala. Din fericire, vestea despre colecția mea a ajuns la urechile Excelenței Sale, contele Mikó Imre, care de trei ani nu-mi dă pace și mă îndeamnă neconținut să o dau la tipar, făgăduind că va suporta dinainte cheltuielile de tipărire. N-am putut da ascultare acestor stăruințe decât de când am intrat în actuala mea slujbă, atunci am început să rânduiesc bogatul material și am înaintat într-atât, încât săptămâna trecută am putut, cu bine, să-l dau la tipar, iar tipărirea a și început. Titlul este: Colecție de Folclor Literar Secuiesc. În partea întâi vor apărea cântece populare secuiești, balade și piese înrudite: a) din Scaunul Odorheiului; b) din Trei Scaune; c) din Scaunul Mureșului; d) din Scaunul Arieșului; e) din alte părți ale Transilvaniei, toate, pe cât se poate, după graiul fiecărui scaun în parte. II. Strigături de joc. III. Ghicitori. IV. Particularități populare secuiești precum expresii și locuțiuni specifice, proverbe, zicători, datini și sărbători ale poporului, credințe și superstiții ș.a. V. Legende și tradiții. VI. Povești populare. VII. Glosar dialectal secuiesc. Va avea așadar o mare varietate de secuisme. Contele și îndeosebi scriitorul nostru Gyulai Pál sunt foarte interesați de colecția mea. Precum ziceam, mă străduiesc, pe cât este cu

²² Gyulai P., *Adalék népköltészetünkhöz* [„Contribuții la folclorul nostru literar”], în *Budapesti Szemle*, 9, 1860, p. 272-273. În expunerea sa, a prezentat un eșantion din propriile culegeri, analizându-le și comparându-le cu texte populare publicate anterior, atât în maghiară, cât și în alte limbi.

²³ Gyulai P., *Két ó-székely ballada* [„Două balade secuiești vechi”], în *Szépirodalmi Figyelő*, 2, 1862, nr. 12, p. 177.

²⁴ După cum arată el însuși în scrisoare, cea mai mare parte a textelor a fost „culeasă de mine în cei trei ani din urmă [...], de când, din pricina relexor mele reumatice înveterate, a trebuit să colind ținuturile Trei Scaune și Scaunul Odorheiului pentru băile lor”. Scrisoare a lui Kriza János către Gyulai Pál. Cluj, 24 ianuarie 1863. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”, *op. cit.*, p. 143.

putință, să redau totul în limba poporului și potrivit pronunției specifice a fiecărui scaun, ceea ce se distinge în totul de planul lui Erdélyi János.”²⁵

Corespondența păstrată arată că, până în preajma predării la tipar, Kriza a continuat să ordoneze și să revizuiască textele care soseau neîncetat. Asupra problemelor ivite se consulta mai ales cu cei doi prieteni ai săi cei mai apropiați, preotul unitarian Kiss Mihály și avocatul Gálffy Sándor, precum și cu Gyulai Pál. Volumul a apărut în ianuarie 1863, la Cluj, la tipografia lui Stein János. O altă dificultate financiară a fost obligația de a trimite exemplare și prenumerațiilor care, în 1843, achitaseră pentru un caiet de câteva file o sumă cu mult inferioară prețului final al volumului. Deși contele Mikó Imre și-a onorat angajamentul, contribuind cu o sumă însemnată la apariția volumului, Kriza a rămas totuși cu o datorie pe care văduva sa a continuat să o achite editorului și după moartea lui.²⁶

Deși a beneficiat, în diferite moduri, de ajutorul mai multor persoane, Kriza a rămas în mare parte singur în munca de pregătire a *Vadrózsák*, o întreprindere pentru care existau atunci prea puține modele de urmat. Gyulai Pál i-a oferit cel mai important sprijin profesional, deși colaborarea lor s-a dovedit, în timp, tot mai dificilă. Pe de o parte, Gyulai s-a reîntors la Pesta spre sfârșitul anului 1862, iar contactele dintre ei au devenit mai rare; pe de altă parte, între cei doi se poate observa o anumită distanță, vizibilă și în raportarea lor diferită la activitatea de culegere. Cea mai elocventă mărturie păstrată în acest sens este o scrisoare pe care Gyulai Pál i-a trimis-o, înainte de plecarea sa la Pesta, lui Szabó Károly, bibliotecarul Asociației Muzeului Ardelean din Cluj,²⁷ rugându-l să culegă materiale cu

²⁵ Scrisoarea lui Kriza János către Nagyajtai Kovács István. Cluj, 2 aprilie 1862. *Ibidem*, p. 89. Erdélyi János (Kiskapos, 1814 – Sárospatak, 1868) a fost poet, critic și filosof, membru titular al Academiei Maghiare de Științe și secretar al Societății Kisfaludy. La solicitarea Societății Kisfaludy, a alcătuit și a publicat la Pesta, între 1846 și 1848, culegerea în trei volume *Népdalok és mondák* [„Cântece populare și legende”], care reunea texte din întregul spațiu lingvistic maghiar. În editarea materialului, a unit uneori mai multe texte într-unul singur și nu a păstrat particularitățile dialectale. Cel mai probabil, rezervele exprimate de Kriza János în scrisoare priveau tocmai aceste principii editoriale. Pentru o prezentare mai amplă a activității lui Erdélyi János, a se vedea Csörsz R. I., *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai* [„Sursele de poezie de largă circulație ale culegerii *Népdalok és mondák*”], în *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118, 2014, nr. 5, p. 611-628, și Gulyás Judit, *Az Erdélyi János szerkesztette Népdalok és mondák meséi és mesegyűjtői* [„Poveștile și culegătorii de povești din *Népdalok és mondák*”, volum editat de Erdélyi János], în Szakál Anna, Tekei Erika (eds.), *„Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednek.” Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére*, Cluj, Kriza János Néprajzi Társaság, 2020, p. 51-100.

²⁶ Îndatorarea nu a fost cauzată, de fapt, de publicarea volumului *Vadrózsák*, ci de dificultățile financiare în care a ajuns Kriza după alegerea sa ca episcop. Dintr-una dintre scrisorile sale reiese că veniturile episcopale erau mai mici decât cele de care beneficiase ca preot la Cluj, iar noua funcție nu îi mai permitea să recurgă la anumite surse suplimentare de venit, precum activitatea publicistică. În plus, a trebuit să-și mobilizeze pe cheltuială proprie locuința episcopală, ceea ce i-a impus un efort financiar considerabil. Scrisoarea lui Kriza János către Simén Domokos, Cluj, 30 aprilie 1862. Szakál Anna, „*Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...*”, *op. cit.*, p. 95.

²⁷ Szabó Károly (Köröstarcsa, 1824 – Cluj, 1890) provenea dintr-o familie de preoți reformați din Ungaria. În perioada în care a predat la gimnaziul din Nagykőrös, s-a apropiat de Arany János, unul dintre cei mai importanți poeți maghiari ai epocii, și a stabilit legături cu numeroși tineri intelectuali transilvăneni. În 1859, i s-

precădere pentru cercul literar din Pesta: „Lui Kriza nu i-am spus nimic. Dacă obții ceva deosebit, trimite-i lui Arany și, în general, culege mai degrabă pentru noi, căci Kriza are oricum destul material, pe când noi ducem mare lipsă, mai ales de poezii. Va fi de ajuns să-i dai lui doar câteva, de altfel va mai avea destule ocazii să culeagă, pe când nouă, de la Pesta asemenea prilejuri ne sunt mai rare. Dacă obții vreo baladă, trimite-o direct la redacția Szépirodalmi Figyelő.”²⁸

De menționat este și faptul că Kriza s-a dedicat cauzei folclorului literar din proprie inițiativă, fără niciun sprijin instituțional, spre deosebire, de pildă, de Erdélyi János, care lucra în aceeași perioadă la o culegere similară. Conducerea Bisericii Unitariene privea, la rândul ei, cu rezervă implicarea lui Kriza în astfel de proiecte, după cum reiese din scrisoarea pe care Kriza i-a trimis-o lui Gyulai imediat după apariția volumului: „Tocmai ce mi-au pus în cârcă redactarea unei liturghii și a unui imnar, ca pedeapsă pentru că mă îndeletnicesc cu asemenea »anecdote« în loc să mă ocup de treburile bisericii, deși eu acum nicidecum nu aduc anecdote. Și un episcop englez, Percy, a făcut-o și el, și câți oameni ai bisericii nu au în alte țări preocupări literare.”²⁹

Deși încă din timpul tipăririi primului volum Kriza intenționa să reunească într-un al doilea textele rămase pe dinafară, îndeosebi basmele, acest plan nu s-a putut realiza. Academia i-a acordat, în 1865, premiul Sámuel pentru studiul *Néhány szó a székelv nyelvjárásokról* [„Câteva cuvinte despre graiurile secuiești”], inclus în *Vadrózsák*,³⁰ iar în anul următor a hotărât să achiziționeze șaiszeci de exemplare ale volumului, un sprijin care s-a dovedit însă insuficient. Activitatea de culegere a continuat, dar pregătirea pentru tipar a fost amânată în repetate rânduri. În ianuarie 1875, secția de limbă și literatură a Academiei a propus includerea *Vadrózsák* printre publicațiile academice și l-a invitat pe Kriza János în calitate de redactor. Acesta a început pregătirea materialului, dar s-a stins neașteptat două luni mai târziu. Culegerile de folclor literar păstrate în fondul Kriza au ajuns la Pesta,³¹ unde

a încredințat organizarea bibliotecii Societății Muzeului Ardelean, înființate în același an la Cluj. Ulterior, a predat la Colegiul Reformat din Cluj, iar apoi la universitatea înființată în 1872. A rămas la Cluj până la sfârșitul vieții și a avut un rol important în viața culturală maghiară a Transilvaniei.

²⁸ A se vedea, de exemplu, scrisoarea lui Gyulai Pál către Szabó Károly, Cluj, 23 iunie 1862. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”, *op. cit.*, p. 110.

²⁹ Scrisoarea lui Kriza János către Gyulai Pál. Cluj, 9 ianuarie 1863. *Ibidem*, p. 140.

³⁰ Premiul Sámuel își are originea în fundația de 1.000 de forinți constituită în favoarea Academiei prin testamentul din 3 mai 1855 al lui Sámuel Alajos (1804–1856), prepozit titular de Majk. Fundația era destinată premierii anuale a celui mai valoros studiu de lingvistică maghiară apărut în anul respectiv, cu condiția ca acesta să nu fi fost publicat separat. În primii ani, premiul a fost acordat cu un decalaj față de anul publicării lucrărilor: în 1860 au fost evaluate mai întâi cele apărute în 1858.

³¹ În prezent, se păstrează în Colecția de Manuscrise a Academiei Maghiare de Științe. În 2013, Olosz Katalin, reputată cercetătoare transilvăneană a folclorului literar, a pregătit pentru publicare toate textele păstrate în fond, cu excepția poveștilor și a legendelor. Olosz Katalin (ed.), *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok. Második kötet* [„Vadrózsák. Tradiții populare transilvănene. Volumul al doilea”], ediție, studiu introductiv și note de Olosz

materialul a fost supus unei selecții, dar nu a fost publicat în epocă. Explicațiile sunt, cel mai probabil, multiple. Pe de o parte, persoanele implicate nu împărtășeau aceleași criterii în privința materialelor folclorice considerate demne de publicare. Pe de altă parte, Kriza intenționase să mai lucreze la aceste texte împreună cu colaboratorii săi înainte de publicare, lucru care, din pricina morții sale, nu a mai fost cu putință. Acest fapt poate explica și aprecierea lui Gyulai Pál și Arany László, care, parcurgând manuscrisele fondului, au găsit în ele „prea puțin material valoros”.³²

Din corespondența păstrată cu privire la Vadrózsák reiese că, pentru Kriza János, redarea cât mai fidelă a particularităților dialectale constituia un principiu esențial al culegerii folclorice. Acorda o asemenea importanță acestui aspect, încât le trimitea colaboratorilor scrisori chiar și pentru a discuta o singură nuanță de pronunție. Pentru Gyulai Pál, dimpotrivă, un asemenea criteriu pare să fi fost lipsit de interes, iar într-o „culegere de poezii populare destinată scopurilor literare”, îl considera nepotrivit.³³ Kriza cerea ca textele să fie notate întocmai așa cum erau rostite de informatori. După cum îi scria unuia dintre colaboratorii săi: „Îndeosebi dacă vei nota povestiri sau basme populare, oricât de neșlefuit, numai cât mai neaoș, bucuria-mi va fi mare.”³⁴ Același principiu revine și într-o altă scrisoare adresată lui Péterfi, în care îi cere acestuia să acorde o atenție deosebită pronunției cuvintelor, pentru ca ele să fie redade întocmai, „asemenea fotografiei, care surprinde chiar și trăsăturile accidentale, privirile piezișe”.³⁵ În 1862, Kriza le cerea culegătorilor să redea textele în graiul locului și să înlăture orice influență a limbii literare: „să dăm fiecare lucru în rostirea proprie a fiecărui ținut: cântec popular, basm, legendă, orice joc popular, oricât de mărunț. [...] să nu

Katalin, Cluj, Kriza János Néprajzi Társaság, 2013, 770 p. La rândul meu, am urmărit să reconstitui cât mai cuprinzător universul textual și contextul biografic al fiecărui culegător. Astfel a luat naștere volumul consacrat lui Ürmösi Sándor, cel mai timpuriu culegător al lui Kriza János. Szakál Anna, *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka* [„Preotul unitarian încăpățânat – culegător inovativ de folclor. Moștenirea scrisă a lui Ürmösi Sándor (1815–1872)”], ediție, studiu introductiv și note de Szakál Anna, Cluj, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 640 p.

În privința păstrării documentelor lui Kriza János, interesul s-a concentrat cu precădere asupra a două categorii: culegerile, solicitate de îndată de Academie, și documentele activității sale episcopale, pe care prietenul său Jakab Elek, devenit ulterior arhivist al Academiei, a început să le strângă. Corespondența personală și cea legată de activitatea de culegere nu au făcut însă obiectul unei preocupări similare: au intrat în colecții publice numai în cazuri izolate, fără ca reunirea și păstrarea lor să fi constituit un obiectiv. Pentru scrisorile și documentele referitoare la Vadrózsák, păstrate în diferite colecții publice sau publicate anterior, a se vedea ediția acestora. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”, *op. cit.*, 416 p.

³² Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek, Sebesi Jób (culegători), *Székelyföldi gyűjtés* [„Culegere din secuime”], în *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, vol. III, editat și publicat pentru Kisfaludy-Társaság de Arany László și Gyulai Pál, Budapest, Athenaeum, 1882, p. V.

³³ Sebestyén Gy., *op. cit.*, p. XII.

³⁴ Scrisoarea lui Kriza János către Péterfi Sándor, Cluj, 7 mai 1865. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”, *op. cit.*, p. 168.

³⁵ Scrisoarea lui Kriza János către Péterfi Sándor, 31 mai 1865. *Ibidem*, p. 170.

se întrevadă nici cel mai mic semn că cel care scrie cunoaște limba literară, să fie folosită numai limba poporului, fără pasive etc.”³⁶

Un alt aspect definitoriu al concepției lui Kriza János asupra culegerii folclorului literar era sfera foarte largă a textelor pe care le considera demne de a fi culese. Încă din 1843, în recipisa de subscripție, erau enumerate în detaliu genurile vizate de apelul său la culegere. Lista s-a extins treptat de-a lungul anilor, astfel încât, ulterior, Kriza a indicat drept texte de cules, de pildă, înjurăturile, „vorbirea copiilor”, regionalismele mai rare, rugăciunile magice, descântecele, precum și cântecele istorice.³⁷ Încă de la început, Kriza a urmărit și culegerea variantelor, cerând în repetate rânduri ca textele să fie însemnate chiar dacă erau fragmentare sau incomplete. La fel de neobișnuit pentru epocă era și interesul său pentru melodiile baladelor, împărtășit ulterior și de unul dintre colaboratorii săi, Gálffy Sándor. O scrisoare descoperită întâmplător arată că Kriza l-a cunoscut și pe Szabó Sámuel, care, fiind un bun cunoscător al muzicii, i-a promis că îi va trimite melodiile unor balade.³⁸

Practica editorială a lui Kriza presupunea ca, după ce textele erau culese și transcrise, materialul să fie, acolo unde se considera necesar, prelucrat și „preparat” pentru „expunere”.³⁹ Într-o scrisoare adresată lui Gyulai Pál, Kriza distinge clar între două modalități de editare a textelor înainte de publicare. Potrivit explicației sale, acestea puteau fi publicate fie într-o formă care reda „tăria deplină a graiului”, fie, așa cum procedase și el în primul volum al *Vadrózsák*, într-o formă care păstra „savoarea secuiască” și particularități dialectale mai importante, acolo unde acestea erau considerate necesare.⁴⁰ În practică, această a doua modalitate presupunea diferite intervenții asupra textelor. Acestea puteau fi „travestite”, „diluuate cu zeamă secuiască”, modificate, „reîmbrăcate”, „redate ca din nou”, „aromate secuiește”, „cioplite”, „împodobite secuiește”, cu alte cuvinte, remodelate potrivit concepției lor despre caracterul popular.⁴¹

Dar cine erau culegătorii cu ajutorul cărora Kriza János încerca să ducă la îndeplinire această muncă complexă? Sunt cunoscute numele a 38 de culegători. Cei mai mulți aparțineau generațiilor născute în deceniile 1810–1820, iar principalul punct comun era locul în care își urmaseră studiile superioare. Cu patru excepții, erau unitarieni și studiaseră la

³⁶ Scrisoarea lui Kriza János către Péterfi Sándor, 9 martie 1862. *Ibidem*, p. 87.

³⁷ A se consulta, de exemplu, scrisorile lui Kriza János către Péterfi Sándor din 31 mai și 1 iulie 1865; scrisoarea lui Kiss Mihály către Kriza János. Arcuș, 28 februarie 1868. *Ibidem*, p. 171, 175, 197-198.

³⁸ Scrisoarea lui Kriza János către un destinatar necunoscut, Cluj, 19 decembrie 1864. *Ibidem*, 163.

³⁹ Scrisoarea lui Kriza János către Gyulai Pál, 19 noiembrie 1862. *Ibidem*, p. 130.

⁴⁰ Scrisoarea lui Kriza János către Gyulai Pál, 7 noiembrie 1862. *Ibidem*, p. 126.

⁴¹ Expresiile enumerate apar în următoarele scrisori: Scrisoarea lui Kiss Mihály către Kriza János, Arcuș, 22 mai și 20 iunie 1862; Scrisoarea lui Kriza János către Gyulai Pál, Cluj, 11 iulie, 29 octombrie și 9 decembrie 1862. *Ibidem*, p. 101-104, 108-109, 111-113, 121-123, 133-135.

Colegiul Unitarian din Cluj,⁴² unde cei mai mulți au fost și membri ai societății de lectură înființate oficial în 1833.⁴³ Despre activitatea societății avem puține informații. Cu toate acestea, pornind de la un indiciu aparent neînsemnat, putem presupune că activitatea acesteia se află la originea atât a rețelei de culegători, cât și, într-un sens mai larg, a reflecției asupra culegerii folclorului literar. În a doua jumătate a anilor 1830 au luat ființă societăți de lectură și în câteva sate. Una dintre acestea funcționa la Șimonești. Societățile sătești au fost însă desființate de autoritățile vieneze după numai unul sau doi ani. Dintr-o scrisoare datată 1838, așadar cu patru sau cinci ani înainte de apelul la subscripție lansat de Kriza, aflăm că membrii societății din Șimonești propuneau o colaborare societății de lectură a Colegiului Unitarian din Cluj. Formularea scrisorii arată că știau foarte bine ce anume îi interesa pe studenții clujeni: „Dacă ne veți trimite scrierile voastre despre felurite lucruri, și noi făgăduim că vom rămâne credincioși prieteniei și vă vom bucura cu noutăți de prin părțile secuiești, legende, cântece populare și vorbe de duh proprii locului.”⁴⁴ În prezent putem afirma cu aproape deplină certitudine că, în cazul celor mai multe societăți de lectură sătești, inclusiv al celei din Șimonești, inițiativa a aparținut câte unui fost membru al societății Colegiului Unitarian din Cluj. Ajunși în sate după încheierea studiilor, aceștia cunoșteau bine preocupările foștilor colegi. Această constatare sugerează totodată că reflecția asupra culegerii folclorului literar era deja prezentă înainte de 1838, încă din primii ani ai societății de lectură clujene, în perioada studenției lui Kriza János. Acești studenți participau activ, alături de colegii lor reformați, la viața politică a epocii. Anii petrecuți împreună în colegiu, solidaritatea intelectuală și implicarea în cauze comune au favorizat formarea unor legături durabile și

⁴² În societatea de lectură erau admiși, de regulă, elevii cei mai merituosi. La câțiva ani după înființarea acesteia, conducerea colegiului aprecia că: „și în privința moravurilor societatea a luat o direcție atât de favorabilă, încât leneșii, cei cu purtare necuviincioasă [...] sunt nevoiți fie să părăsească societatea, fie să se facă vrednici de a rămâne în ea printr-o bună purtare”. Arhiva de Colecție din Cluj a Bisericii Unitariene Maghiare (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, abreviat MUEKvGyLt), Repr. Cons. 1839: 406. Dintre membrii unitarieni ai rețelei de culegători, numai cei mai vârstnici nu făcuseră parte din societatea de lectură, deoarece nu mai erau studenți la data înființării ei.

⁴³ În 1829, Gálffy Sándor, cel care avea să devină prieten apropiat al lui Kriza și culegător pentru *Vadrózsák*, a organizat o reuniune prietenească pe teme literare. Acest gest poate fi socotit primul pas, neoficial, spre înființarea societății de lectură. La inițiativă s-au alăturat, în 1830, mai multe persoane, printre care Kriza János și prietenul său Szentiváni Mihály, poet talentat, decedat prematur. Începând din 1829, membrii grupului alcătuiau caiete manuscrise cu propriile scrieri literare; din anul școlar 1831/1832 s-au abonat la reviste, iar în anul următor au cumpărat și cărți din banii strânși în comun. Societatea de lectură și-a redactat statutul în 1833, după modelul cazinoului clujean, iar pe fondatorul cazinoului, Bölöni Farkas Sándor, cunoscut și pentru însemnările sale de călătorie prin America de Nord, l-au rugat să fie unul dintre protectorii societății. Pentru activitatea societății în primii ani, a se vedea, de pildă, Bodolay G., *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* [„Societăți literare ale elevilor, 1785–1848”], Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1963, p. 192-194; Kozma F., *A kolozsvári unitarium collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének múltja* [„Istoria societății de lectură și literatură a Colegiului Unitarian din Cluj”], Cluj, Róm. Kath. Lyc. Nyomdája, 1867, p. 7-17.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 27. Scrisoarea a fost citată de Kozma Ferenc în studiul său despre societatea de lectură, publicat în 1867. Până în prezent nu a putut fi identificat nici originalul, nici o eventuală copie a acesteia.

conturarea primelor nuclee ale unei rețele. După încheierea studiilor, odată ajunși în diferite sate, acești foști membri ai societății de lectură se puteau mobiliza și pentru alte inițiative considerate importante în epocă, precum întemeierea de asociații (principalul instrument al reformelor sociale din perioada respectivă), ameliorarea soiurilor de pomi fructiferi, promovarea înființării grădinițelor și a societăților de temperanță, căutarea de cărți și manuscrise vechi sau culegerea folclorului. Se pare că, atunci când, în anii 1842–1843, Kriza a început să pregătească publicarea textelor, putea miza tocmai pe aceste legături, care îi puteau oferi cadrul necesar pentru publicarea caietelor *Vadrózsák*.

În cele ce urmează, prin portretele a trei dintre colaboratorii săi, voi încerca să arăt cât de eterogen era grupul format în jurul lui Kriza János și câtă perseverență, energie și capacitate de coordonare presupunea un asemenea demers. Din perspectiva prezentului, această activitate poate părea, în mod eronat, să se fi redus la simpla selecție a textelor primite.

Ürmösi Sándor (Corund, 1815 – Tărcești, 1872), primul colaborator cunoscut al lui Kriza în activitatea de culegere⁴⁵

Ürmösi Sándor s-a născut într-o familie de preoți unitarieni. Tatăl său a fost, timp de peste patru decenii, preot al parohiei unitariene din Turdeni. Cel de-al treilea fiu, Sándor, pare să fi fost ales de timpuriu pentru a continua tradiția preoțească a familiei. Dintre frații ajunși la vârsta adultă, fratele mai mare, Sámuel, a ocupat poziția socială cea mai înaltă. Avocat și administrator al domeniilor familiilor Andrassy, Kemény și Bánffy, acesta și-a desfășurat activitatea la Cluj, unde locuința sa de pe strada Majális (astăzi strada Republicii) a devenit unul dintre principalele locuri de întâlnire ale intelectualității clujene și ale celor veniți în oraș. Atât copiii lui Sámuel, cât și cei ai surorilor sale au urmat cariere intelectuale. În cadrul familiei, numai parcursul lui Ürmösi Sándor a fost marcat de o instabilitate continuă și de numeroase dificultăți. Spre deosebire de ceilalți membri ai familiei, copiii săi, cu o singură excepție, nu au avut traiectorii sociale sau profesionale clar conturate. Ürmösi și-a încheiat studiile cu întârziere, după un parcurs școlar sinuos. A fost hirotonit preot la vârsta de 37 de ani, iar numirea definitivă într-o parohie a urmat abia mai târziu. De-a lungul carierei, a fost transferat în total de zece ori, slujind în trei protopopiate diferite, iar activitatea sa ca preot a

⁴⁵ Pentru o prezentare de ansamblu a lui Ürmösi Sándor, a se vedea Szakál Anna, *Önfejű unitárius lelkész, op. cit.*, 640 p.

fost însoțită constant de plângeri. Protopopii și episcopii, între care și Kriza János, descriau cazul Ürmösi drept unul dintre cele mai dificile cu care se confruntaseră.

Majoritatea acuzațiilor formulate împotriva sa priveau consumul excesiv de alcool și conduita asociată acestuia, considerată incompatibilă cu statutul de preot. Sursele disponibile sugerează că aceste acuzații erau, în mare parte, întemeiate. Problemele nu se limitau însă la consumul de alcool, ci țineau și de firea sa greu de disciplinat, de nerespectarea sau respectarea doar parțială a solicitărilor și dispozițiilor primite de la superiori, de tendința de a interpreta selectiv realitatea, precum și de comunicarea deficitară cu cei din jur și cu conducerea bisericească.

Având în vedere familia din care provenea și poziția fratelui său avocat, autoritățile ecleziastice au încercat în repetate rânduri să rezolve cazul prin mutarea lui în alte parohii. Această soluție nu a dus însă la o ameliorare a situației. Dimpotrivă, conflictele din jurul lui Ürmösi au devenit tot mai numeroase și mai grave. Situația era complicată și de faptul că Ürmösi se prezenta constant drept nevinovat și punea evoluția nefavorabilă a propriei vieți pe seama altora, mai ales a superiorilor săi. În 1868, la vârsta de 52 de ani, Ürmösi a trecut la catolicism. A încercat apoi să obțină un post de învățător la Alba Iulia, unde a fost în cele din urmă angajat ca portar. La scurt timp după aceea, a decedat. Cazul lui Ürmösi Sándor este cu atât mai interesant cu cât cele două categorii de surse păstrate conturează două imagini aproape incompatibile. Documentele ecleziastice permit reconstituirea detaliată a preotului problematic schițat mai sus. Scrierile, culegerile și apelurile sale publice dezvăluie o cu totul altă latură: aceea a unui om inventiv, cu proiecte de anvergură și preocupat constant de punerea în practică a unor idei noi.⁴⁶

Sursele păstrate privind viața lui Ürmösi Sándor confirmă ceea ce recipisa de subscripție amintită anterior lăsa doar să se întrevadă, și anume că, între 1840 și 1844, acesta adunase un număr însemnat de materiale aparținând mai multor genuri. Printre acestea se numărau basme, cântece populare, proverbe, strigături de joc, balade, precum și însemnări privitoare la obiceiuri și descrieri cu caracter etnografic. Intervalul 1840–1844 pare să fi fost etapa cea mai intensă a culegerilor sale. O a doua perioadă de activitate susținută se situează între 1850 și 1851, când Ürmösi a putut întreprinde deplasări mai îndelungate în acest scop. Pe baza datelor cunoscute în prezent, Ürmösi Sándor a fost, foarte probabil, primul culegător al lui Kriza János, fără ca între cei doi să fi existat o relație de prietenie. Cel mai probabil, Ürmösi

⁴⁶ De aceea, volumul consacrat acestuia poartă titlul: *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka* [„Preotul unitarian încăpățânat – culegător inovativ de folclor. Moștenirea scrisă a lui Ürmösi Sándor (1815–1872)”].

i-a transmis materialele datorită statutului și autorității de care Kriza se bucura. Este însă foarte puțin probabil ca Ūrmösi să fi acceptat din partea cuiva sfaturi sau îndrumări concrete. Dacă urmărim să stabilim în ce măsură, printre colaboratorii lui Kriza János, s-au aflat culegători care, cel puțin în principiu, ar fi putut să-și publice materialele în nume propriu, Ūrmösi Sándor poate fi luat în considerare. Publicarea independentă a culegerilor sale pare să-i fi depășit posibilitățile. Cu toate acestea, el nu poate fi privit ca o simplă prelungire a lui Kriza. Sursele păstrate îl plasează mai curând în afara cercului apropiat al colaboratorilor lui Kriza și arată că nu era ușor de îndrumat, dar și că aborda cu o sensibilitate aparte particularitățile textelor din diferite genuri. Ūrmösi manifesta, fără îndoială, același interes pentru graiuri și particularități dialectale care i-a îndreptat pe mai mulți contemporani, între care Kriza János și colaboratorul său Kiss Mihály, spre culegerea folclorului literar. Acest interes se observă, de pildă, în culegerile sale de basme. Într-un text databil în jurul anului 1851, Ūrmösi a încercat să transpună în scris caracterul oral al basmului în toate detaliile sale, urmărind redarea cât mai fidelă a pronunției, chiar cu prețul unui text dificil de citit. Un alt exemplu în acest sens este scrierea sa din 1842, intitulată *Utazási töredék* [„Fragment de călătorie”], care atestă notarea prin dictare a unui text însoțit de melodie.⁴⁷ Este documentată și intenția lui Ūrmösi de a reveni ulterior asupra textului în vederea stilizării.⁴⁸ Aceste exemple arată că, până în 1851, Ūrmösi Sándor dobândise deja cunoștințe ample despre folclorul literar, pe care le putea valorifica în mod inventiv. Știa ce genuri trebuiau, în opinia sa, culese, ce anume dorea să noteze, ce considera demn de interes și încercase deja diferite modalități de lucru. Preocuparea pentru redarea cât mai fidelă a textului rostit l-a determinat, totodată, să experimenteze noi procedee de notare. Nu se cunoaște deocamdată niciun precedent pentru o asemenea încercare și nici pentru semnul diacritic folosit de el la notarea vocalelor foarte lungi.

La acestea se adaugă formulele caracteristice din basmele notate de el, precum „hogy szavamat összezavarjam” [ca să-mi încurc vorba], neatestate în alte basme și, după toate aparențele, proprii lui. Descrierile sale de obiceiuri au un caracter dramatic și sunt puternic centrate pe text, într-un context în care exemple anterioare comparabile ca grad de detaliere și elaborare apar doar sporadic. În descrierile popoarelor, Ūrmösi a acordat o atenție deosebită strămutărilor, urmărindu-le istoricul și cauzele. În cazul anumitor grupuri, a încercat să explice mișcarea sau prezența lor într-un teritoriu pornind de la port și de la trăsături dialectale.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 32-33, 165.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 101.

Interesul lui pentru sabatarieni s-a manifestat de timpuriu. Este posibil ca el să fi fost cel care a adus această grupare religioasă în atenția publicului larg prin lucrarea *Szekellymagyar szombatosok Erdelyben* [„Sabatarienii secui-maghiari din Transilvania”], pregătită pentru publicare, dar rămasă în manuscris. S-a numărat printre pușinii călători care au pornit spre est în căutarea urmelor maghiarilor. Relatarea acestei călătorii a apărut în 1844 într-un volum de sine stătător, sub titlul *Az elbujdosott magyarok Oláhországban* [„Maghiarii pribegi în Țara Românească”]. Cataloagele bibliotecilor transilvănene sugerează că lucrarea a avut o circulație relativ largă în epocă.

În ansamblu, Ürmösi Sándor apare ca un culegător independent și inovator, atent la teme care preocupau intelectualitatea epocii și capabil să le abordeze prin soluții proprii. Culegerile sale de folclor literar au avut un rol important în pregătirea volumului *Vadrózsák*. Kriza pare să fi prețuit aceste materiale, din moment ce a încercat, până în ultimul moment, să le ferească de pierdere. Ca preot, Ürmösi se dovedise greu de îndrumat și nu se putea conta întotdeauna pe el. Nici ca culegător nu pare să fi intrat în cercul apropiat al colaboratorilor lui Kriza, rămânând mai curând la marginea rețelei.

Tiboldi István (Tărcești, 1792 – Chedia Mică, 1880), culegătorul pe care te puteai bizui oricând și în orice privință⁴⁹

Bunicul matern al lui Tiboldi István a fost preot unitarian la Șimonești, iar pe tatăl său îl descria drept un asesor iubitor de carte. Tiboldi a urmat gimnaziul din Cristuru Secuiesc, apoi, din 1813, Colegiul Unitarian din Cluj, cu rezultate remarcabile. În 1819 și-a început activitatea de dascăl la eclezia din Gălățeni, unde avea să rămână timp de 25 de ani. Prin activitatea sa, școala a dobândit o bună reputație, iar numărul elevilor a crescut de la an la an, întrucât părinții își trimiteau copiii la el și din localități mai îndepărtate, precum și din familii de alte confesiuni. Ajunsese astfel să aibă în grijă un număr de aproximativ 90 de băieți și 30 de fete.⁵⁰ Faptul că activitatea sa didactică nu se limita la predarea materiei prevăzute de

⁴⁹ Pentru o prezentare de ansamblu asupra vieții și activității lui Tiboldi István, a se vedea Szakál Anna, „Ismerem-e Tiboldit? Már ki ne ismerné itt Székelyországban a mi jó öreg bátyánkat, a mi kedves mesemondónkat!” – A kiváló tanító, a híres alkalmi költő és a szorgalmas gyűjtő Tiboldi István [„Un dascăl excelent, autor apreciat al unor poezii ocazionale și culegător silitor al folclorului secuiesc, Tiboldi István”], în *Erdélyi Múzeum*, 81, 2019, nr. 2, p. 28-81; Szakál Anna, „Mikor múlt év vége táján olvasék egy füzet afféle népregét...” A népköltészeti gyűjtemények köz- és magánkönyvtári jelenlétének nyomai Erdélyben, a 19. század második felében [„Mărturii despre prezența culegerilor de folclor literar în bibliotecile publice și private din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”], în *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, vol. 31, 2025, p. 43-78.

⁵⁰ Spre comparație, la patru ani după plecarea lui Tiboldi, școala condusă de succesorul său, socotit și el un bun învățător, număra doar 32 de băieți și 10 fete.

programă și la verificarea cunoștințelor reiese și din numărul mare al poeziilor sale ocazionale păstrate. A scris pentru copii versuri de Crăciun, cu care elevii mergeau din casă în casă; a alcătuit așa-numitele „poezii de ceartă”, recitate de doi-trei elevi mai înzestrați în perioada fărșangului, la nunți sau de Crăciun; cu alte prilejuri, de pildă în drum spre biserică, elevii rosteau în grup versuri pregătite de el. Copiii și părinții prețuiau mult aceste practici; decenii mai târziu, își aminteau versurile și le reproduceau. O altă parte a poeziilor sale ocazionale ținea de viața comunității locale mai largi. Tiboldi le alcătua și le rostea cu diferite prilejuri: în conversații ocazionale, la nunți, la petreceri, la înmormântări, la adunările societății de lectură, cu prilejul unor vizite și întâlniri. Din această categorie făceau parte anecdotele, poeziile de ziua numelui, urările de pahar, versurile de nuntă și cele funebre, iertăciunile și inscripțiile de pe sicrie. Un al treilea grup cuprindea povestirile didactice, epigramele și cântecele în stil popular. Dintre acestea din urmă, mai multe s-au folclorizat.

În 1844, din motive de sănătate, s-a retras de la Gălățeni la mica sa proprietate din Nicoleni. Calitățile sale de dascăl sunt confirmate și de o scrisoare adresată episcopului Kriza János de către protopop, la 24 de ani după plecarea lui Tiboldi: „De când bietul Tiboldi a plecat din SzGerlicze, acesta este al cincilea învățător, și cu fiecare am avut destule necazuri [...] Oamenii murmură nemulțumiți, căci se obișnuiseră cu Tiboldi, iar unul asemenea lui nu se găsește nici în jumătate de țară.”⁵¹

A doua etapă a activității sale didactice se leagă de trei localități din Scaunul Odorheiului: Nicoleni, Chedia Mică și Chedia Mare. În lipsa unei școli oficiale, părinții i-au cerut să se ocupe de instruirea copiilor. În această perioadă, scrierea de versuri a rămas o preocupare importantă, dar aproape la fel de însemnate au devenit activitatea de culegere și căutarea de antichități, manuscrise și texte folclorice. Scrisorile sale și cele care i-au fost adresate, alături de prefețele lucrărilor sale, permit reconstituirea, în linii mari, a genurilor și perioadelor în care a cules, a îndemnurilor primite și a rezultatelor obținute. Ele arată totodată cât de firesc li se părea celor din jur să-i încredințeze lui Tiboldi însărcinări dintre cele mai diverse.

În 1855, contele Mikó Imre îi cerea, într-o scrisoare, să caute manuscrise vechi, jurnale, cronici și calendare care puteau privi istoria secuilor și să le copieze sau să le cumpere din fondurile puse la dispoziție de acesta. Din scrisorile păstrate ale lui Tiboldi reiese că a făcut drumuri anume pentru a găsi cărți vechi și că i-a trimis contelui Mikó inclusiv lucrări din secolul al XVII-lea.⁵² Până în 1855, Jakab Elek devenise unul dintre principalii colaboratori ai

⁵¹ Scrisoarea lui Farkas György către Kriza János, 1868 (fără dată exactă). MUEKvGyLt, *Az unitárius püspök iratai* [„Documentele episcopului unitarian”], 1868.

⁵² Scrisoarea contelui Mikó Imre către Tiboldi István, Cluj, 24 noiembrie 1855. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”, *op. cit.*, p. 71; Scrisoarea lui Tiboldi István către Nagyajtai Kovács István, Nagykeede, 28

lui Kriza János în organizarea activității de culegere pentru Vadrózsák. În această calitate, i-a scris lui Tiboldi István, cerându-i să adune materiale aparținând mai multor genuri. Spre sfârșitul anului 1854, îl îndemna să culeagă „legende populare, proverbe, regionalisme, povestiri populare și altele asemenea”.⁵³ În 1856, tot Jakab Elek i-a cerut lui Tiboldi să culeagă proverbe. Până în 1860 acesta îi trimisese aproximativ trei mii. În ianuarie 1859, Jakab l-a îndemnat să adune și strigături de joc. Dintr-o scrisoare a lui Tiboldi reiese că, în a doua jumătate a aceluiași an, îi trimisese deja 2.300 de asemenea texte. Tot la îndemnul lui Jakab Elek, probabil în jurul anului 1856, a început și culegerea poveștilor populare. În autobiografia din 1876, Tiboldi menționa 94 de povești culese.⁵⁴ În aceeași perioadă, a adunat și câteva sute de regionalisme, probabil tot la solicitarea lui Jakab Elek. În jurul anului 1862, Kriza János îi solicita, la rândul său, date despre graiul popular din zona Harghitei. O importanță aparte are și corespondența sa cu istoricul Nagyajtai Kovács István. Interesul comun pentru vechile mărturii istorice pare să fi stat la baza legăturii dintre cei doi. În scrisorile ample adresate lui Nagyajtai, Tiboldi îi comunica informații despre istoria unor cetăți, pietre cu inscripții descoperite și ulterior dispărute, originea unor localități și descoperirea unor monede de aur. Din aceste relatări reiese limpede grija cu care căuta să obțină fiecare informație de interes comun: își descria în detaliu drumurile, menționa cu cine se întâlneau, cui îi ceruse sprijinul și ce informații reușise să adune.⁵⁵

Se poate presupune că Tiboldi István a cules texte folclorice cu aceeași stăruință și grijă cu care cerceta urmele vechilor cetăți. În cazul strigăturilor de joc, se știe că a apelat la tinerii știutori de carte din împrejurimi,⁵⁶ pe care i-a rugat să le noteze. Pe baza acestor însemnări, Tiboldi pare să fi copiat apoi pe curat și să fi ordonat materialul, precedând textele cu o amplă descriere a obiceiului, publicată ulterior de Kriza János în *Vadrózsák*. Introducerea la strigăturile de joc lasă să se înțeleagă că, în concepția lui Tiboldi, dacă acestea meritau culese, și alte texte rimate scurte puteau fi socotite demne de cules. În prefață, el notează: „nu m-am mărginit la însărcinarea primită: n-am adunat numai cele ce se spun la joc, ci și ziceri rimate și versuri scurte care se obișnuiesc a se rosti pe ici, pe colo, în popor, printre tineri adunați la șezători, la clăci de secerat și de alt fel, în cete de tineri, la pahar și în alte împrejurări; câte

martie 1860. MUEKvGyLt, Fondul Nagyajtai Kovács István, 72.

⁵³ Tiboldi István, Introducere la *Táncz-Mondókák*, Kiskede, 20 mai 1859. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsá...”, *op. cit.*, p. 73.

⁵⁴ Autobiografia lui Tiboldi István. *Ibidem*, p. 269.

⁵⁵ A se consulta scrisorile lui Tiboldi István către Nagyajtai Kovács István: Kiskede, 28 martie 1860. MUEKvGyLt, Fondul Nagyajtai Kovács István, 72; 20 septembrie 1860. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsá...”, *op. cit.*, p. 78-84; 2 aprilie 1862. MUEKvGyLt, Fondul Nagyajtai Kovács István, 72.

⁵⁶ Tiboldi István, Introducere la *Táncz-Mondókák*, Kiskede, 20 mai 1859. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsá...”, *op. cit.*, p. 74.

am putut culege și câte mi-am amintit dintre cele auzite, în mai multe locuri, încă din copilărie, le trimit aici, îngrămădite laolaltă, fie și fără rânduială, în foile ce urmează.”⁵⁷ Afirmatia „nu m-am mărginit la însărcinarea primită” pare să caracterizeze activitatea lui Tiboldi și în sens mai larg: de regulă, el făcea mai mult decât i se cerea.

Merită amintit că literatura folcloristică din Ungaria l-a considerat multă vreme pe Tiboldi István un culegător slab.⁵⁸ Această apreciere se întemeiea pe faptul că, în scrisorile păstrate, Kriza își exprima nemulțumirea față de textele de basm trimise de Tiboldi și că basmele acestuia nu au fost incluse între cele douăzeci publicate în primul volum al *Vadrózsák*. Este adevărat că Kriza intenționa să prelucraze mai întâi textele de basm culese de Tiboldi, la fel ca în cazul altor culegători; în schimb, folosisese deja în primul volum multe dintre textele culese de acesta în alte genuri.

Cele prezentate arată că, în rețeaua de culegători din jurul lui Kriza János, nu cunoaștem un alt colaborator care să fi participat cu aceeași grijă și constanță la culegerea materialelor din atât de multe genuri diferite. Tiboldi nu întreținea o prietenie strânsă cu niciuna dintre persoanele care coordonau activitatea de culegere. Cu toate acestea, răspundea cu grijă și seriozitate solicitărilor primite, chiar și atunci când acestea nu corespundeau îndeaproape propriilor sale preocupări. Pe baza celor prezentate, îl consider pe Tiboldi o prelungire a lui Kriza în activitatea de culegere, un colaborator esențial pe care acesta se putea bizui oricând și în orice privință. Orice însărcinare primea, încerca să o ducă la îndeplinire cât mai bine. Contribuția sa este cu atât mai însemnată dacă ținem seama de împrejurările în care lucra. Tiboldi era cel mai vârstnic membru al rețelei de culegători, cu douăzeci-treizeci de ani mai în vârstă decât cei mai mulți dintre participanți, și dispunea de mijloace materiale foarte modeste. Cât de puțin timp îi rămânea pentru culegere se vede și dintr-o scrisoare din 1862: la 70 de ani, Tiboldi își descria situația ca pe aceea a unui om care, în afara lunilor de primăvară și de vară, era cu totul prins cu instruirea copiilor și se putea ocupa de culegere numai în puținul timp care îi mai rămânea.

Kiss Mihály (Turda, 1809 – Arcuș, 1889), cel mai apropiat prieten și colaborator al lui Kriza

⁵⁷ Tiboldi István, Introducere la *Táncz-Mondókák*, Kiskede, 20 mai 1859. *Ibidem*, p. 77.

⁵⁸ Kovács Ágnes, *Utószó* [„Postfață”], în Kriza János, *Székely Népköltési Gyűjtemény*, vol. II, Budapesta, Magvető Könyvkiadó, 1956, p. 447-456; Kovács Ágnes, *Kriza János népmeséinek hitelessége* [„Autenticitatea poveștilor populare ale lui Kriza János”], în Kriza Ildikó (ed.), *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1982, p. 33-46.

Kiss Mihály provenea dintr-o familie care, de mai multe generații, dăduse preoți unitarieni de seamă. După ce a urmat gimnaziul din Cristuru Secuiesc, a studiat, începând din 1826, la Colegiul Unitarian din Cluj, unde, potrivit amintirilor contemporanilor, se remarcă prin inteligență, talent de versificator, umor și curaj. La Cluj a fost preceptor în casa familiei Biasini, unde a putut deprinde, împreună cu copiii familiei, limba germană, cea franceză și pianul. În 1832, după ce urmasa cursurile juridice de doi ani ale Colegiului Reformat, și-a început practica juridică la Tabla Regească din Târgu Mureș. Avocatura însă nu îl atrăgea. În schimb, s-a îndreptat cu bucurie spre preoție. În 1835 a slujit mai întâi ca preot ajutor în eclezia din Mihăileni, alături de tatăl său, grav bolnav. În 1837, după decesul tatălui, a fost ales în unanimitate preot titular. În 1841, la cererea sa, a fost numit preot al ecleziei din Arcuș, devenită între timp vacantă, unde a slujit până la sfârșitul vieții. Tot în 1841 a devenit notar bisericesc și consilier ecleziastic, iar în 1845 a fost ales protopop, la numai 36 de ani. O asemenea alegere presupunea un preot de încredere, chibzuit și capabil să comunice bine atât cu superiorii săi, cât și cu credincioșii. Sándor János își amintea că, în eclezia din Arcuș, „era ordine și punctualitate. [...] Credincioșii săi îl iubeau și îl cinsteau. [...] În timpul holerei din 1848-49, vizita bolnavii fără nicio teamă și pe mulți i-a scăpat de la moarte”.⁵⁹

Susținea abstenența de la alcool, iar în protopopiatul său erau rare cazurile în care preoți sau învățători erau reclamați pentru abuz de băutură ori joc de cărți. Din actele episcopului unitarian reiese limpede că se putea avea deplină încredere în opiniile, judecățile și hotărârile lui Kiss Mihály. Într-o scrisoare trimisă lui Sándor János în 1890, Jakab Elek îl descria în termeni asemănători: „Era un om cu vederi liberale, [...] când își rostea părerile era liniștit, blând, dar curajos. [...] Spunea fără șovăire ceea ce socotea adevărat. Nu se lăsa oprit nici de persoane, nici de interese. [...] Când interesele intrau în conflict, avea rarul simț de a desluși ce era spre binele obștesc și în favoarea lui își dădea întotdeauna votul.”⁶⁰ În aceste condiții, în 1848–49 Kiss Mihály a sprijinit cauza revoluției maghiare, mărturisindu-și adeziunea și de la amvon. A fost întemnițat de două ori, mai întâi imediat după înfrângerea revoluției, apoi pentru implicarea în Complotul lui Makk. În ambele cazuri, detenția a durat câteva luni, după care a fost eliberat.

Deși funcția de preot și cea de protopop îi aduceau numeroase responsabilități, Kiss Mihály nu a renunțat nici la alte preocupări. După cum își amintea Boros György, „puțini preoți au

⁵⁹ Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű előde [„Kiss Mihály, autor de scrieri bisericești, și cei doi predecesori ai săi cu același nume”], în *Keresztény Magvető*, 26, 1891, nr. 1, p. 96.

⁶⁰ Scrisoarea lui Jakab Elek către Sándor János, f.l., 12 decembrie 1890. Fragmente din scrisoare sunt citate de Sándor János, *op. cit.*, p. 95-96. Locul de păstrare al originalului nu este cunoscut.

stat mai mult ca el la masa de scris”.⁶¹ A publicat mai multe volume de predici, a strâns obiecte pentru Societatea Muzeului Ardelean, înființată în 1859, și a fost colaborator al revistei *Keresztény Magvető* încă de la fondarea acesteia, în 1861. Bogatul material lexical regional lăsat de Kiss Mihály a fost folosit de Szinnyei József cel Tânăr la alcătuirea lucrării *Magyar tájszótár* [„Dicționar dialectal maghiar”].⁶² De asemenea, i-a fost de ajutor lui Orbán Balázs la pregătirea lucrării *A Székelyföld leírása* [„Descrierea Ținutului Secuiesc”].⁶³ În 1872 Kiss Mihály a primit din partea ministerului un act de recunoaștere pentru activitatea sa de pomolog.⁶⁴

În cercetarea folcloristică, Kiss Mihály este considerat unul dintre principalii culegători ai *Vadrózsák*. Relația sa cu Kriza János depășea însă cadrul acestei colaborări, la baza ei se afla o prietenie veche, datând încă din anii de școală. Aproximarea dintre cei doi s-a conturat aproape imediat după ce Kriza, cu doi ani mai tânăr decât Kiss, a sosit la gimnaziul din Cristuru Secuiesc. Gyöngyösi o descria drept „acea prietenie foarte apropiată, întemeiată pe afinitate, acea frăție spirituală care, până la moartea lui Kriza János, s-a arătat neclintită în corespondența și în convorbirile lor personale”.⁶⁵ Cea mai mare parte a corespondenței fie s-a pierdut, fie nu i se cunoaște astăzi locul de păstrare. Scrisorile păstrate reflectă însă cu fidelitate această apropiere prietenească, frățească.⁶⁶ Kiss Mihály pare să fi fost cel cu care Kriza discuta toate problemele privitoare la folclorul literar,⁶⁷ omul de care se simțea cel mai apropiat în gândire. Între cei doi a existat, vreme de decenii, o „deosebită înrudire sufletească”.⁶⁸ În culegerea și prelucrarea textelor, Kiss Mihály i-a fost principalul sprijin. În pofida distanței dintre ei, este cert că Kriza îl consulta asupra problemelor esențiale ale acestei munci și îi încredința sarcinile cele mai complexe, între care prelucrarea basmelor. Lőrinczi Elek, învățător la Arcuș, unde Kiss Mihály slujea ca preot, i-a trimis lui Kriza János

⁶¹ Boros Gy., *Kiss Mihály*, în *Unitárius Közlöny*, 2, 1889, nr. 3, p. 58.

⁶² Szinnyei J., *Magyar tájszótár* [„Dicționar dialectal maghiar”], vol. I, Budapesta, Hornyánszky Viktor, 1893, p. III.

⁶³ Orbán B., *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népisme szempontról. III. Háromszék* [„Descrierea Ținutului Secuiesc. III. Trei Scaune”], Pesta, Ráth Mór, 1869, p. 49.

⁶⁴ Boros Gy., *op. cit.*, p. 59.

⁶⁵ Gyöngyösi I., *Emlékeimből. – Kiss Mihály* [„Din amintirile mele. – Kiss Mihály”], în *Unitárius Közlöny*, 2, 1889, nr. 3, p. 63.

⁶⁶ În aceste scrisori, Kiss Mihály folosea adesea formule de adresare precum „Dragul meu sânge” [„Kedves Vérem”] sau „sângișorul meu” [„vérecském”], iar la încheiere se semna: „sângele tău care te salută cu dragoste” [„szeretettel idvezlő véred”], „prietenul tău iubitor” [„szerető barátod”] ori „sângele tău iubitor, K. Misi” [„szerető véred K. Misi”]. A se consulta scrisorile lui Kiss Mihály către Kriza János. Szakál Anna, *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...”*, *op. cit.*, p. 101-104, 108-109, 196-198.

⁶⁷ Gyöngyösi István descria în termeni asemănători relația și corespondența dintre cei doi: „Bogata corespondență pe care au purtat-o cu Kriza János până la moarte, în chestiuni de politică bisericească și lumească, de limbă și filosofie, precum și în schimburi pline de umor, și din care, într-adevăr, s-ar găsi câte o scrisoare pentru fiecare săptămână, ar fi vrednică de a fi păstrată”. Gyöngyösi I., *op. cit.*, p. 64.

⁶⁸ Scrisoarea lui Jakab Elek către Sándor János. F.I., 12 decembrie 1890. Citată de Sándor J., *op. cit.*, p. 96.

culegerea de basme pe care o avea alcătuită și trecută pe curat în 1856. Nemulțumit de redactarea textelor, Kriza i-a trimis-o lui Kiss Mihály, pentru a-i da „savoare secuiască”. După cum îi scria Kiss Mihály lui Kriza, Lőrinczi „nu ar putea fi omul adevăratei secuizări [...] El la cules este foarte bun și un om plin de viață, dar [...] mi-a lăsat bucuros mie întreaga sarcină a prelucrării”.⁶⁹ Felul în care cei doi înțelegeau pregătirea unui basm pentru publicare reiese dintr-o altă scrisoare a lui Kiss Mihály, în care acesta îi scrie lui Kriza, cu umorul său caracteristic, despre prelucrarea limbajului unui basm: „Treaba cu terciul de hrișcă din «Szép Palkó», la îndemnul tău, am așezat-o atât de secuiește, încât, când am citit-o și familiei mele, au fost cu toții electrizați de ea — și eu însumi —, iar tu ai s-o mănânci cu plăcere, pe de-a-ntregul.”⁷⁰

Pe lângă prelucrarea basmelor, Kiss Mihály a contribuit la alcătuirea *Vadrózsák* prin culegerea unor materiale foarte variate: cântece populare, basme, anecdote, strigături de joc, ghicitori, proverbe, credințe populare, regionalisme și expresii dialectale. S-au păstrat mai multe fascicule trimise de el, în care textele sunt ordonate pe genuri. Dintre acestea se distinge grupajul de 64 de pagini intitulat *Vadrózsába valók* [„Pentru Vadrózsák”].

S-a păstrat și un grup de documente alcătuit din foi împăturite și redactate sumar, pe care Kriza cerea lămuriri cu privire la sensul, uzul și aria de răspândire a unor regionalisme și expresii dialectale. Kiss Mihály a răspuns într-un alt caiet, alcătuit din file cusute cu grijă, păstrând ordinea întrebărilor. Numai citite împreună, cele două grupuri păstrate astăzi sub cote diferite arată că întrebările lui Kriza îi erau adresate lui Kiss Mihály, întrucât niciunul dintre ele nu este însoțit de o scrisoare. Întrebările lui Kriza nu sunt, de fapt, întrebări propriu-zise, ci mai curând note fugare, alcătuite din câteva cuvinte. În această formă, ele puteau fi trimise numai unui prieten care îl cunoștea bine, îl înțelegea din puțin și îi era apropiat în felul de a gândi. Răspunsurile lui Kiss Mihály arată, la rândul lor, cât de bine îl înțelegea pe Kriza. Totodată, în replicile sale adesea glumețe, adopta uneori un ton complice și îl punea la încercare pe episcop, de altfel mai rezervat și mai retras.

S-a amintit adesea că, în prefața *Vadrózsák*, Kriza le mulțumește în mod deosebit, dintre culegătorii săi, lui Gálfi Sándor și lui Kiss Mihály,⁷¹ iar Sándor János îl prezintă pe acesta din urmă ca pe mâna dreaptă a lui Kriza, principalul său colaborator și sprijin.⁷² Aprecierile sunt, fără îndoială, întemeiate. Niciun alt culegător nu pare să fi împărtășit în aceeași măsură

⁶⁹ Scrisoarea lui Kiss Mihály către Kriza János. Arcuș, 22 mai 1862. Szakál Anna, „Így nőtt fejemre a sok vadrózsá...”, *op. cit.*, p. 101-104.

⁷⁰ Scrisoarea lui Kiss Mihály către Kriza János. Arcuș, 20 iunie 1862. *Ibidem*, p. 109.

⁷¹ Kriza János, *Vadrózsák. Székely Népköltési Gyűjtemény* [„Trandafiri sălbatici. Culegere de folclor secuiesc”], Cluj, Stein János, 1863, p. VII.

⁷² Sándor János, *op. cit.*, p. 91.

concepția lui Kriza asupra folclorului literar, a culegerii și a prelucrării. Acest lucru se explica și prin faptul că nu a existat o altă persoană⁷³ de care Kriza să fi fost atât de apropiat în plan personal. Împreună, cele două împrejurări au susținut activitatea de culegere a folclorului literar.

Deși la rețeaua de culegători a *Vadrózsák* au participat și persoane de alte confesiuni, inițiativa a rămas în esență unitariană. Cei mai activi culegători erau unitarieni și culegeau din regiunile în care trăiau. Prin urmare, materialul primului volum nu putea fi reprezentativ pentru întreaga Transilvanie, ci mai curând pentru zonele unitariene. Pentru a lărgi baza culegerii, Kriza János și mai mulți dintre culegătorii săi au încercat să atragă și colaboratori de alte confesiuni. Din câte se poate stabili până în prezent, numai în cazuri izolate au reușit însă să-i implice efectiv în activitatea de culegere. Participarea redusă a persoanelor de alte confesiuni nu poate fi însă echivalată cu lipsa de interes pentru folclorul literar. Cercetările sistematice se află abia la început, astfel că observațiile care urmează nu pot fi formulate decât cu prudență, fără a exclude posibilitatea ca noi surse să modifice considerabil imaginea de ansamblu.

Examinarea comparativă a textelor folclorice transilvănene publicate până la 1848–1849 lasă să se întrevadă anumite diferențe confesionale în orientarea interesului pentru folclorul literar în anii 1830–1840. Demersurile reformate, romano-catolice și unitariene par să fi urmat direcții diferite. Cu rezerva că, în stadiul actual al cercetării, nu pot fi formulate decât ipoteze preliminare, în mediile reformate și romano-catolice par să fi predominat inițiativele individuale. Încercările de culegere se înscriu mai puțin limpede într-o direcție comună, iar materialele adunate de aceeași persoană acoperă, de regulă, mai puține genuri; în schimb, legăturile cu românii par să fi fost mai strânse. În spatele acestor diferențe se află mai multe realități de istorie socială, dar și numeroase aspecte încă insuficient cercetate. Unul dintre faptele relevante este că membrii celorlalte două confesiuni, care dispuneau de resurse materiale mai însemnate și de rețele de relații mai extinse, aveau șanse mai mari să ajungă la universități din străinătate și întrețineau legături mai strânse cu Ungaria. Aceste împrejurări au putut contribui și la mobilitatea lor ulterioară, considerabil mai mare decât cea a unitarienilor.

Din perspectiva folcloristicii, legăturile mai strânse cu Ungaria ar putea explica de ce unii dintre cei interesați de culegerea textelor folclorice aveau în vedere publicarea locală a

⁷³ Desigur, afirmația nu se referă la soția lui Kriza, după cum reiese fără echivoc din corespondența dintre ei, păstrată doar parțial. Relația lor nu s-a extins însă și asupra activității de culegere.

propriilor materiale și le încredințau lui Kriza János, în timp ce alții le trimiteau direct la Pesta, lui Toldy Ferenc, lui Erdélyi János sau societății academice, devenită ulterior Academia Maghiară de Științe. Prin urmare, deși nu par să fi existat conflicte de interese care să fi împiedicat apropierea intelectualilor aparținând diferitelor confesiuni protestante, iar exemplele în sens contrar sunt numeroase, rămâne totuși posibil ca, în Transilvania acelei perioade, activitatea legată de *Vadrózsák* să fi fost percepută, în esență, ca o inițiativă unitariană.

Colegiile bisericilor protestante le ofereau, în ansamblu, elevilor mai multă libertate decât instituțiile catolice ale epocii, atât în alegerea lecturilor, cât și în înființarea unor cercuri proprii. Măsura în care aceste posibilități puteau fi valorificate depindea însă în mare parte de corpul profesoral și de configurația socială, politică și intelectuală a orașului în care funcționa colegiul. La Colegiul Reformat din Cluj, de pildă, elevii nu se puteau consacra îndeajuns propriei formări intelectuale, deoarece un rol mai important îl aveau lupta pentru obiective politice și apărarea autonomiei propriilor societăți.⁷⁴ Din această perspectivă, Colegiul Unitarian din Cluj pare să fi oferit cele mai bune condiții pentru afirmarea preocupărilor literare ale elevilor. Nu pare, prin urmare, întâmplător că aici s-a desfășurat cea mai amplă activitate de culegere a folclorului literar din epocă. Influența colegiului, a lui Kriza János și a celor din jurul său se vede și în inițiativa societății de lectură unitariene din Șimonești. Încă din 1838, înainte ca publicarea unor culegeri să fi fost pusă în discuție și înainte de formularea unor apeluri în acest scop, membrii societății își propuneau să culeagă texte dintr-o gamă surprinzător de largă de genuri și promiteau să le trimită studenților din Cluj „noutăți de prin părțile secuiești, legende, cântece populare și vorbe de duh proprii locului”. Apelul la subscripție lansat de Kriza János, probabil în 1842, prezenta cu o precizie asemănătoare categoriile de texte folclorice avute în vedere pentru publicare: „Cântece populare, legende, proverbe, ghicitori istețe, expresiuni și fraze secuiești osebite și caracteristice”. Aceeași viziune coerentă și cuprinzătoare asupra culegerii se regăsește și în materialele adunate de Ürmösi Sándor între 1840 și 1844, perioadă în care a cules basme și cântece populare, proverbe, strigături de joc și balade, iar din aceiași ani datează și însemnările sale despre obiceiuri, precum și câteva descrieri cu caracter etnografic. Nu este surprinzător că, în jurul anului 1850, experimenta deja noi modalități de consemnare a basmelor, încercând să redea cât mai exact în scris particularitățile de pronunție. Se pare, așadar, că, în a doua jumătate a anilor 1830 și în prima jumătate a anilor 1840, în rândul unitarienilor era mai clar conturată

⁷⁴ Bodolay G., *op. cit.*, p. 42-47.

conștiința valorii textelor de folclor literar și a necesității de a le culege, iar încă de atunci exista, probabil, și intenția de a le reuni și publica într-o culegere.

Legăturile mai strânse cu românii în cazul unor reformați se explică, cel puțin în parte, prin faptul că mulți dintre ei proveneau din regiuni cu populație mixtă româno-maghiară și stăpâneau foarte bine limba română. Această situație le oferea un avantaj: favoriza apropierea de cultura populară românească și le asigura competența lingvistică necesară activității de culegere.⁷⁵ Deși acest aspect este deocamdată slab documentat, el pare să fi avut o importanță deosebită în cazul persoanelor legate de Colegiul Reformat din Aiud. Pentru acestea, contactele cu românii și culegerea de texte din mediul lor se asociau cu interesul pentru colecțiile românești de folclor literar și cu căutarea unor posibilități de colaborare.

⁷⁵ Prin comparație, unitarienii identificați până în prezent par să fi stăpânit limba română mai puțin bine decât aceștia; cei mai mulți manifestau însă interes față de cultura românească.